

*Wie goed luistert naar dit stil gesprek,
Die zal de woorden in zijn hart bewaren.
Martinus Nijhoff*

In het hedendaagse onderwijs wordt zelfreflectie beschouwd als een belangrijk aspect van het leren. Op de basisschool maken de kinderen niet alleen een werkstuk; er wordt ook van hen verwacht dat ze reflecteren op de vraag wat zij daarvan geleerd hebben.¹ In het voortgezet onderwijs participeren de leerlingen in 'projecten' en doen verslag van hun activiteiten en de gevonden uitkomsten of resultaten. Een vast onderdeel van die werkstukken vormt de zelfreflectie, waarbij van de leerling wordt verwacht stil te staan bij de eigen rol in het leerproces en de betekenis van de uitkomsten voor hemzelf.

In het middelbaar en hoger beroepsonderwijs wordt een nog grotere waarde gehecht aan het vermogen tot zelfreflectie. In tijden van snelle veranderingen, meervoudige waarheden en maatschappelijke diversiteit wordt van elke beroepsbeoefenaar verwacht dat hij in staat is tot 'zelfsturing'. Bij alle beweging en bij de veelheid aan richtingen kan het individu alleen zelf verantwoordelijkheid dragen voor zijn doen en laten, zo is de gedachte, en dat lukt slechts door middel van bewust te voelen wat er in hem omgaat aan neigingen, gevoelens en gedachten.² De student leert om bij zichzelf te rade te gaan, op zoek naar antwoorden of misschien zelfs op zoek naar de juiste vragen. In de meervoudige werkelijkheid moeten we ook onszelf delen en vermenigvuldigen, om richting te vinden in het leven en zelf sturing te geven aan ons handelen. Het leven in meervoud (Van den Berg, 1958) heeft van ons bestaan een zelfreflexief project gemaakt (Taylor, 1992). De vraag is hoe we onze studenten kunnen voorbereiden op die situaties waarin er echt iets op het spel staat, en voor die momenten waarop het aankomt op beslissingen die er wezenlijk toe doen.

¹ De praktijk leert dat deze opdrachten zelden meer opleveren dan obligate zinnen als: 'Ik vond het leuk om er aan te werken en ik heb er veel van geleerd.' Wát de leerlingen ervan geleerd hebben, wordt zelden verwoord. Dat is in veel gevallen ook uiterst moeilijk.

² In het beroepsonderwijs voor de sociale en agogische sector lijkt er zich een soort taalspel te hebben ontwikkeld, waarin deze zelfreflectie gestalte krijgt met zinnen als: 'Ik merk dan bij mezelf ...', 'Ik heb dan zoiets van ...', of: 'Bij mij roept dat iets op van ...'

Licht uit zwarte spiegelgrond

MARTINUS NIJHOFF ALS LEERMEESTER IN ZELFREFLECTIE

Michiel **DE RONDE**

Zelfreflectie

Zelfreflectie is te beschouwen als het betreden van een overgangsgebied tussen ik en mijzelf, als het oversteken van de grens tussen het impliciete en het expliciete, het onbewuste en het bewuste weten. Zelfreflectie vindt plaats op het snijvlak van dat wat we voelen en dat wat we woorden kunnen geven; zij vult de ruimte tussen zoeken en vinden. Zelfreflectie is, kortom, een liminaal gebeuren.

Dit inzicht maakt het interessant en relevant om ons oor te luisteren te leggen bij de Nederlandse dichter Martinus Nijhoff. In zijn werk is het thema van de grens en de overgang tussen twee werelden voortdurend en veelzijdig aanwezig. Een groot aantal van zijn gedichten speelt zich af aan het raam, bij het water, aan het veer, bij de brug, bij de spiegel en op de drempel (Van Dijk, 2006; Bregman, 2007). Het bekende gedicht *Het kind en ik* is hiervan een sprekend voorbeeld. Dit gedicht is zelf een vorm van reflectie van de dichter op zijn eigen dichterschap en kan tevens begrepen worden als een poging om het wezen van de zelfreflectie dichterbij te komen en te verstaan. Door strofe voor strofe te luisteren naar dit gedicht kunnen wij, met Nijhoff, misschien meer inzicht krijgen in de vraag waar het eigenlijk om gaat, als we streven naar zelfreflectie (zie ook Weijers, 2008).

Eerste strofe

Reflectie heeft een gevoelde aanleiding. In het gedicht is de beweging van het zich naar binnen keren en tot jezelf komen, uitgedrukt in het beeld van het vissen. Er wordt verbinding gemaakt met dat wat onder de waterspiegel te vinden is. Deze beweging heeft een aanleiding in de zelfbeleving van de dichter of, beter gezegd, in het lyrische ik van het gedicht. Bij hem doet zich de ervaring van de onvoldaanheid voor: moedeloosheid, bedruktheid, aarzeling, innerlijke onvrede, onzekerheid, het gevoel tekort te schieten. Het zijn deze en dergelijke gevoelens uit vooral het sombere spectrum die de beweging in gang zetten om te gaan vissen.

Dit inzicht brengt ons tot een eerste antwoord op de vraag waar we het eigenlijk over hebben als we spreken over zelfreflectie. Zelfreflectie dat

Het kind en ik

*Ik zou een dag uit vissen,
ik voelde mij moedeloos.
Ik maakte tussen de lissen
met de hand een wak in het kroos.*

*Er steeg een licht op van beneden
uit de zwarte spiegelgrond.
Ik zag een tuin onbetreden
en een kind dat daar stond.*

*Het stond aan zijn schrijftafel
te schrijven op een lei.
Het woord onder de griffel
herkende ik, was van mij.*

*Maar toen heeft het geschreven,
zonder haast en zonder schroom,
al wat ik van mijn leven,
nog ooit te schrijven droom.*

*En telkens als ik even
knikte dat ik het wist,
liet hij het water beven
en het werd uitgewist.*

Dr. M.A. de Ronde is lector bij de Master Begeleidingskunde van Hogeschool Rotterdam en hoofdredacteur van dit tijdschrift. E-mail: ronma@hr.nl.

is de beweging van het zich naar binnen keren, stilstaan bij het innerlijk onder water. Deze activiteit of behoefte vindt zijn aanleiding in de ervaring van het tekort, van het onvolkomene. Reflectie is hier niet het verwoorden van het gevoel; reflectie is het gevoel gebruiken als aanleiding of drijfveer voor een zoekproces.

Het couplet vervolgt met het beschrijven van de voorbereidende activiteiten. De dichter creëert ruimte voor zelfbezinning: 'Ik maakte tussen de lissen met de hand een wak in het kroos.' Blijkbaar zijn er allerlei belemmeringen die het ons onmogelijk maken om de wereld van onder de waterspiegel te verkennen. Deze moeten actief verwijderd worden, zodat zij ons het zicht niet belemmeren. Het tweede antwoord op onze vraag naar de aard van zelfreflectie bestaat uit het maken van innerlijke ruimte door het verwijderen van belemmerende of afleidende factoren. Zelfreflectie geschiedt door het scheppen van de geschikte voorwaarden. De positieve activiteit, het actieve handelen, is slechts gericht op het zich ontdoen van dat wat de reflectie in de weg staat.

Tweede strofe

De reflectie zelf lijkt eerder een kwestie van ontvangen dan van handelen; eerder een zaak van overgave dan van actie. De dichter schetst een beeld dat een dubbele paradox in zich bergt: 'Er steeg een licht op van beneden uit de zwarte spiegelgrond.' In de eerste plaats is er de tegenstelling van het licht en het zwart, en in de tweede plaats is er de tegenstelling van boven en beneden. Licht komt van boven, maar in dit geval bereikt het ons via de zwarte spiegelgrond van beneden af. De duistere bodem van het water is donker en duister, maar in dit geval wordt het door het licht tot een bron van licht.

Het derde antwoord bij onze zoektocht naar de aard van zelfreflectie bestaat dus daarin, dat wij bereid dienen te zijn om contact te maken met de duistere kant in onszelf. De aanleiding tot zelfreflectie ligt vaak in de ervaring van het tekort, de matheid, de bedruktheid en de neerslachtigheid. De activiteit van de zelfreflectie bestaat uit de ontvankelijkheid voor dat donkere besef. En het paradoxale is dan dat er vanuit die aanvaarding licht - dat wil zeggen: inzicht - kan opstijgen.

'Ik zag een tuin onbetreden, en een kind dat daar stond.' De aard van het inzicht is opnieuw paradoxaal. De grondtoon waarmee het gedicht van start gaat, is die van moedeloosheid en een besef van falen. De beelden die nu oprijzen zijn echter juist die van de ongereptheid en het schuldeloze. De onbetreden tuin doet ons denken aan de oorspronkelijkheid van het paradijs, het kind versterkt die sfeer. De dichter wordt als het ware teruggevoerd naar die situatie waarin hij nog niet gegeten heeft van de boom der kennis; onwetend en onschuldig. In het gedicht *Het uur U* spreekt Martinus Nijhoff over 'een kind vermoord in een put, roept, plotsklaps wakker geschud, om speelgoed en spelgenoot ...' Ook in deze dichtregel maakt de bedruktheid plaats voor het spontane en oorspronkelijke.

Het vierde antwoord luidt dan ook dat de inkeer tot zichzelf het karakter heeft van het contact met het kind in onszelf; reflectie als een herinnering van het besef van wie ik eigenlijk ben. Zelfreflectie, door het scheppen van ruimte voor en aanvaarding van het zwarte in onze ziel en de donkere kant van ons gemoed, doet paradoxaal genoeg het licht ontstaan van een oorspronkelijk weten, van het worden als een kind: puur en onbevangen.

Derde strofe

Het beeld verspringt. Het kind staat aan de schrijftafel te schrijven. De dagelijkse werkelijkheid - ook het dagelijkse werk - van de dichter wordt als het ware in het visioen gebracht, bestaande uit de schrijftafel, de schrijfstift en de lei: 'Het woord onder de griffel herkende ik, was van mij.' Het kind, het oorspronkelijke en het ik van de dichter in zijn dagelijkse beslommeringen krijgen betrekking op elkaar. De dichter herkent zichzelf aan de geschreven woorden van het kind. Het is als een schok en een verrassing: dat ben ik!

Dit couplet in het centrum van het gedicht brengt ons bij het vijfde antwoord op de vraag naar de zelfreflectie. Het oorspronkelijke - het eigenlijke, het zuivere en onbezoedelde, de werkelijkheid zoals die ten diepste is - komt in verbinding te staan met de dagelijkse realiteit. Reflectie is verbinding maken tussen onderstroom en bovenstroom. De woorden van het kind blijken de woorden van de dichter. Reflectie bestaat niet uit een vergelijkend tussen hoe het idealiter zou moeten zijn en hoe het feitelijk is, maar uit herkenning en erkenning van het meest eigenlijke in ons, waar-

door we onze dagelijkse bezigheden gaan zien in een ander licht en een nieuw perspectief. Reflectie is vanuit het contact met de onderstroom jezelf met nieuwe ogen bekijken, waardoor er ruimte ontstaat voor een nieuw begin.

Vierde strofe

In die ruimte blijkt een groot scheppend vermogen schuil te gaan: 'Maar toen heeft het geschreven, zonder haast en zonder schroom ...' Hier is sprake van vrijheid. Het kind wordt niet opgejaagd of voortgedreven. Het heeft geen haast en geen angst, en kent ook geen verlegenheid of gêne. Het toont zich zoals het is, zonder schaamte, zonder schroom; zowel de druk als de remming kunnen worden losgelaten.

Wanneer zelfreflectie bestaat uit innerlijk ruimte maken en toelaten, als het bestaat uit herkennen en erkennen van wie wij werkelijk zijn, dan kan ook het zesde antwoord gegeven worden: zelfreflectie heeft het karakter van het laten stromen van het bewust ervaren en innerlijk waarnemen, zonder zelfveroordeling. Zelfreflectie neemt dan de vorm aan van het toeschouwer zijn bij het scheppingsproces dat zich in onszelf voltrekt.

Vanuit de herinnering ontstaat het vergezicht, vanuit de afkomst de bestemming. De oorspronkelijkheid van de onbetreden tuin, als herinnering uit de kindertijd, ontwikkelt zich nu tot het toekomstperspectief van de droom, de voltooiing van het levenswerk. In het beeld van het opstijgende licht uit de zwarte spiegelgrond schrijft het kind 'al wat ik van mijn leven nog ooit te schrijven droom'.

Dit brengt ons bij het zevende antwoord: reflectie is het zoeken van de verhouding tot onszelf waarin 'het', dat wat essentieel is, zich kan aandienen en ontvouwen. Reflectie is zodanig openstaan voor de eigen binnenwereld, dat het verlangen en de opdracht zich kunnen ontsluiten als een droom, en de droom zich kan voltrekken als een levensopgave. In de kern bestaat reflectie uit waarnemen van de innerlijke voortgang, zonder oordeel.

Vijfde strofe

Het kind en ik staan in een bijzondere verhouding tot elkaar. De schrijftafel, de lei en de griffel - zij doen denken aan een schoolsituatie waarin het kind schrijven leert. Maar de verhoudingen zijn nu omgekeerd. Het kind schrijft voor en 'ik' volg het, 'ik' luister. 'Ik' word de leerling van het kind: 'Telkens als ik even knikte dat ik het wist ...' De aard van het weten lijkt hier te maken te hebben met herkenning en inzicht; het weten heeft de vorm van een beamen, een diep gevoelde instemming: zo is het en zo is het goed.

Ons achtste antwoord luidt dan ook dat reflectie het karakter heeft van verbinding vinden met de diepe oorspronkelijke stroom in onszelf, en be-

vestiging geven aan datgene wat zich daarin aan ons voltrekt. Reflectie is het luisterend beamen van het kind in ons dat stem krijgt. Reflectie is stil worden bij wat zich aandient in ons innerlijk. Die stilte is eerbiedig, vol van erkenning.

Ontroerend mooi is de diepe waarheid van de laatste regels van dit gedicht: 'En telkens als ik even knikte dat ik het wist, liet hij het water beven en werd het uitgewist.' Het blijft een geheim en een geschenk. Ik word erdoor geraakt - het water beeft. Ik kan het ontvangen en beamen, maar ik kan het niet pakken en bezitten. Het inzicht, de essentie, de herkenning: het is een moment en dan is het weer voorbij. Wat blijft er achter? Wat is het resultaat? Een gevoel van vrede. Een ervaring van harmonie. Een dankbare herinnering. Een diep gevoeld besef. Een aanmoediging en aansporing, misschien ook. De bevestiging van de waarheid in het moment van het inzicht, keert terug naar onszelf als een bevestiging van ons ik. Daardoor ontstaat er ook weer ruimte voor nieuwe ervaringen. We hoeven ons er niet op vast te leggen.

Ten slotte kunnen we het negende antwoord geven op onze vraag: zelfreflectie is het vermogen om het weten van 'ik' los te laten, door het vertrouwen op een dieper weten. Zelfreflectie als een inkeer tot jezelf is niet een actie van begrijpen en verwoorden, maar een daad van luisteren en vertrouwen. Het is overgave aan het licht uit de zwarte spiegelgrond, zich daardoor laten raken, zonder het te willen bezitten.

Tot besluit

Als wij nu, verrijkt met deze antwoorden, terugkeren naar de grote nadruk op de zelfreflectie in het onderwijs, dan moeten we constateren dat we nog veel te leren hebben van

LITERATUUR

- Berg, J.H. (1958). *Leven in meervoud. Een meta-bletisch onderzoek*. Nijkerk: Callenbach.
- Bregman, K. (2007). *De stem uit de oneindigheid. Over de talige vormgeving van preken in het licht van de poëzie en poëtica van Martinus Nijhoff*. Zoetermeer: Boekencentrum.
- Dijk, Y. van (2006). *Leegte, leegte die ademt. Het typografisch wit in de moderne poëzie*. Nijmegen: Vantilt.
- Taylor, C. (1992). *Sources of the self: the making of the modern identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weijers, G. (2008). Levensthema's en loopbaanleren. In F. Meijers & M. Kuijpers (red.), *Loopbaanleren. Onderzoek en praktijk in het onderwijs* (pp. 231-240). Apeldoorn: Garant.

Martinus Nijhoff. De vraag is hoe het onderwijs haar leerlingen, scholieren en studenten kan helpen om verbinding te maken met die stroom van oorspronkelijkheid, waarin het weten zijn diepte en zijn toe-eigening krijgt. 'Het kind en ik' leert ons dat we de woorden, het eindeloze verbaliseren, ruimte moeten laten maken voor het luisteren, het ontvangen en de stilte. In een ander gedicht (namelijk *Aan mijn kind*) schrijft Nijhoff de waarheid dat 'teere woorden stuk gaan bij het spreken.' In de reflectieverslagen en zelfs reflectieformulieren waarmee wij onze jeugd overspoelen, dreigt het heilige en ernstige van de innerlijke verdieping en de persoonlijke zelfkennis alledaags, gewoon en plat te worden. Soms is het zelfs louter een kunstje, om te voldoen aan de eisen of om de docent tevreden te stellen. In feite zijn deze opdrachten zelf - in termen van ons gedicht - kroos geworden, dat het zicht op de diepte belemmert.

Beter zou het zijn om de leerlingen naar schilderijen te leren kijken, naar muziek te leren luisteren, en gedichten te leren lezen, zodanig dat het resonanceert in de ziel en zij een taal ontwikkelen om te cirkelen rond het geheim en verbinding te maken met de onderstroom. Het huidige onderwijs, met zijn geprotocolleerde instructies en functionele doelstellingen, is hier natuurlijk ver van verwijderd.

Willen we echter werkelijke zelfreflectie bevorderen, dan zullen we op scholen (en zelfs universiteiten) manieren moeten ontwikkelen om het niet-weten te erkennen als een hogere vorm van weten. We zullen bereid moeten zijn - en dan zullen we er ook toe in staat zijn - om dat wat zich niet in woorden vangen laat, te erkennen en te beamen, te waarderen en te voeden. Dan levert het onderwijs iets op, wat het waard is om in het hart te bewaren. Dan draagt reflectie bij aan het erkennen van een dieper weten en het vinden van een richting, voor die momenten waarop het er echt om gaat.